IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

'न्यायदर्शनानुसारेण बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्'

डॉ0 जया मिश्रा
एसोसिएट प्रोफेसर
संस्कृत विभाग
आर्य महिला पी.जी. कॉलेज
वाराणसी

इह खलु भारतीयदार्शनिकैर्धमार्थकाममोक्षारव्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थ इत्यभ्युपगम्यते। अयं च अपवर्गः, निर्वाणम् , निःश्रेयसम् , मुक्तिः, कैवल्यं इत्यादि अनेकनामभाग् भवति।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वामश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्।
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्।।

(अमरकोशः 1/5/6–7)

तत्र ''अपकृष्टा वर्गा धर्मार्थकामा यस्मात् स अपवर्गः'', ''निर्गतो वाणस्तापो यस्मात् तन्निर्वाणम्'', नास्ति श्रेयो यस्मादधिकं तन्निःश्रेयसम्'', यद्वा ''निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्'', ''मुच्यते सर्वेदुःखबन्धनैर्यत्र स मोक्षः'', ''केवलस्य भावः कैवल्यम्'' इत्यादिपर्यायनामधेयानां व्युत्पत्त्या मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं ध्वन्यते। अतएव भगवता कृष्णद्वैपायनेन –

''इति संसारदुःखार्क–ताप–तापित–चेतसाम्।
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम्।।

(विष्णु पुराण 6/5/57)

इति मोक्षस्योत्कृष्टता प्रदर्शिता।

इह खलु सर्वाव्यपि दर्शनानि चरमलक्ष्याय मोक्षाय प्रवर्तमानान्येव दरीदृश्यन्ते। तत्स्वरूपं तत्प्राप्त्युपायं च सर्वे दार्शनिकाः स्वस्वमत्यनुसारं विवेचयन्ति। तत्र महर्षिणा गौतमेन – **''तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः''** (न्यायसूत्र 1/1/22) इति सूत्रेण दुःखानां दुःखसाधनानां चात्यन्तिकी निवृतिर्मोक्ष इति तत्स्वरूपम्, ''प्रमाण–प्रमेय–संशय–प्रयोजन–दृष्टान्त–सिद्धान्त–अवयव–तर्क–निर्णय–वाद–जल्प–वितण्डा–हेत्वाभास–च्छल–जाति–निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निः श्रेयसाधिगमः। (न्यायसूत्र 1/1/1)।

"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः।" (न्यायसूत्र 1/1/2)। इति सूत्रद्वयेन षोडशविधपदार्थानां तत्त्वज्ञानेन क्रमशः सर्वेषां दुःखप्रवृत्त्यादीनामात्यन्तिकी निवृतिः, ततश्चापवर्ग इति तत्प्राप्त्युपायश्च प्रतिपादितः।

बन्धस्वरूपम्

मिथ्याज्ञान–दोष–प्रवृत्ति–जन्म–दुःखानां निवृत्तिरेवापवर्ग इति स्वीकारान्मिथ्या–ज्ञानादिदुःखान्तप्रमेयमेव बन्ध इत्युच्यते। तत्रापि मिथ्याज्ञानस्यैव सर्वानर्थहेतु– भूतत्वान्मिथ्याज्ञानमेव मुख्यो बन्ध इति वक्तुं शक्यते। मिथ्याज्ञानं नाम तत्त्वज्ञानविपरीतमतस्मिन् तद्बुद्धिरूपम्। तदुक्तं वार्तिककारेण – **"अस्तित्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः"** इति। (न्यायसूत्र वा. 1/1/2) यथाऽऽत्माऽहङ्कारस्य विषयस्तथा शरीरेन्द्रियाण्यपि 'गौरोऽहम्', 'काणोऽहम्' इत्यादिरूपेणाहङ्कारविषयाणि भवन्ति। एवात्मानात्मनोरहङ्कारविषयत्वस्य सारूप्यात् सम्भवत्येवानात्मन्यात्मेति विपर्ययः। भाष्यकृता वात्स्यायनेनापि तत्त्वज्ञानविपरीतस्य मिथ्याज्ञानस्यानेकविधत्वं प्रदर्शितम्। तथाहि – **"आत्मनि तावन्नास्तीति, अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति, अनित्ये नित्यमिति, अत्राणे त्राणमिति, सभये निर्भयमिति, जुगुप्सितेऽभिमतमिति, हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति"** इति। (न्या0सू0भा0 1/1/2)

उक्तेन मिथ्याज्ञानेन हि दोषाः सम्भवन्ति। दोषत्वं नाम "प्रवर्तनलक्षणा दोषाः" (न्या0सू0 1/1/18) इति सूत्रलक्षितप्रवृत्तिप्रयोजकरूपत्वम्। प्रवर्तना प्रवृत्तिः, सा लक्षणमेतेषामिति प्रवृत्तिलक्षणा दोषाः। दोषवतामेव पुंसां पुण्यपापादिषु प्रवृत्तिर्दृश्यते। तेषां दोषाणां त्रयो राशयो भवन्ति– रागो द्वेषो मोह इति। यद्यपि तृष्णाऽसुयाऽमर्षादयोऽनेक दोषाः सम्भवन्ति, अथापि ते सर्वे त्रिष्वेवान्तर्भवन्ति। तदुक्तं महर्षिणा गौतमेन – **"त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्"**। (न्या0सू0 4/1/3) इति। दोषान्तराणां त्रैराश्यान्तर्भावः श्रीजयन्तभट्टेन एवं प्रदर्शितः– **"कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति पञ्चप्रकारो रागपक्षः।"** स्त्रीसंभोगेच्छा कामः, यदन्यस्मै निवेद्यमानमपि वस्तु धनवन्नं क्षीयते तदपरित्यागेच्छा मत्सरः, अनात्मीयवस्त्वादित्सा स्पृहा, पुनर्भवप्रतिसन्धानहेतुभूतेच्छा तृष्णा, निषिद्धद्रव्यग्रहणेच्छा लोभ इत्यभिलाषप्रकारभेदाद् रागपक्ष एवायम्।

द्वेषपक्षोऽपि पञ्चविधः – क्रोधेर्ष्यासूयाद्रोहोऽमर्ष इति। अक्षिभ्वादिविकारहेतुः प्रज्वलनात्मकः क्रोधः, साधारणेऽपि वस्तुनि परस्य दर्शनाद्यसहनमीर्ष्या, परगुणेष्वक्षमाऽसूया, परोपकारो द्रोह, अदर्शितमुखादिविकारः परं प्रति मन्युरमर्ष इत्यसहनप्रकारभेदादेवः द्वेषपक्षः।

मोहपक्षस्तु चतुर्विधः – मिथ्याज्ञानम्, विचिकित्सा, मानः, प्रमाद इति। अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम्, किंस्विदिति विमर्शो विचिकित्सा, असद्गुणाध्यारोपेण स्वोत्कर्षबुद्धिर्मानः, कियदेतदित्यवज्ञया कर्तव्याकरणं प्रमादः, स एव मद इत्याख्यायते। सोऽयं तत्त्वापरिज्ञानप्रकार भेदान्मोहपक्षः" इति।

अत्र बन्धरूपेषु दुःखादिषु पञ्चसु तत्त्वज्ञानेनोत्तरोत्तराणामभावे सति तदव्यवहितपूर्वपूर्वाणामभावेस्ततश्चापवर्ग इति नैय्यायिकाः प्रतिपादयन्ति।

तत्त्वज्ञानस्वरूपम् – तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति सूचितम्। किमिदं तत्त्वज्ञानं नामेत्याकाङ्क्षायामुक्तं भगवता वात्स्यायेन – **"तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्। आत्मनि तावदस्तीति, अनात्मन्यनात्मेति, एवं दुःखे, अनित्ये, अत्राणे, सभये, जुगुप्सिते, हातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यम्"** – (न्या0सू0भा0 1/1/2) इति। किञ्च – **"अस्य तु तत्त्वज्ञानादवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसारः"** (न्या0सू0भा0 1/1/9) इति प्रमेयसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन सकलप्रमेयज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वं सूचितम्। इदं हि तत्त्वज्ञानम् – **"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासनम्" इति श्रुत्यनुसारेण श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ– गुरुमुखात् – अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा"** (वृ0उ0 3/4/10) **"न जायते म्रियते वा विपश्चित् (कठो0 2/1/180), अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो ......"** (भ0गी0 2/20,24) इत्यादिश्रुतिवाक्यरूपम्। सूत्रकारो भगवान् गौतमः – **"समाधिविशेषाभ्यासात् (4/2/38) "अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः"** (4/2/42), तदर्थ यमनियमाभ्यामात्संस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः" (4/2/46) इत्यादिश्रुतेः केवलं पुस्तकीयज्ञानं नापवर्गहेतुः किन्तु साक्षात्कारात्मकम्। अत आपातत उत्पन्नज्ञानः पुरुषोऽरण्य –पर्वत–गुहा–नदीपुलिनादिनिर्जनैकान्तप्रदेशेषूपविश्य यम–नियम–आसन–प्राणायम–प्रत्याहार–धारणा–ध्यान–समाधिरूपैराष्टाङ्गैः पूर्वोत्पन्नमदृढं तत्त्वज्ञानं दृढीकर्त्तव्यमिति धिया मुक्तये तत्त्वज्ञानेन साकं तत्प्रवृद्धिकारकं योगाभ्यासमप्यवश्यं कुर्यादिति प्रतिपादितवान्। वस्तुतस्तु न्यायदर्शने तत्त्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः योगाङ्गानि परशिवभक्त्यादिकं च तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ सहायकानीति पर्यवस्यति।

मोक्षस्वरूपम् –

किं पुनः तत्त्वज्ञानप्राप्योऽयमवर्गः किं स्वरूपः? कीदृशी च मुक्तस्य स्थितिः ? इति जिज्ञासायामुक्तं महर्षिणा गौतमेन – 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः (1/1/22) इति। शरीरादिभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिमोक्ष इति सूत्रार्थः। अत्र क्रमशस्तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः, तेन रागादिदोषाणां नाशः, तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः, तेन जन्मानुपादः, तेन च शरीराद्यकविंशतिदुःखानुत्पाद इति। तदुक्तं सूत्रकारेण – "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः(1/1/2) इति।

मुक्तिस्वरूपनिरूपणावसरे सूत्र–भाष्यकारा दुःखानामत्यन्तोच्छेदमात्रं मोक्षं मन्यते। नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टाऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति कथनाद् भासर्वज्ञस्य विकासात्मकोऽयमभिप्रायो यद्यपि सुचारू प्रतिभाति, अथापि विचारोऽयं प्राक्तननैय्यायिकैर्न स्वीकारार्हो वर्तते। यतो हि न्यायनये ज्ञानमानन्दो वा आत्मन आकस्मिको गुणः। जीवन्मुक्ति विदेहमुक्तिविषये न्यायदर्शने सञ्चितकर्मणो भोगेनैव क्षय इति स्वीकारात् तत्त्वज्ञानेन साकं योगसिद्धिरप्यावश्यकी। केचित्तु **"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"** (मुण्ड0 2/2/8), **"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"** (भ0गी0 4/37) इति श्रुति श्रुति–स्मृतिप्रमाणेन सञ्चितकर्मणः क्षयस्तत्त्वज्ञानेनैव सम्भवतीति प्रतिपादयन्ति। **"नाभुक्तं क्षीयते कर्म"** इत्यस्य त्वकृतप्रायश्चित्तस्यातत्त्वज्ञस्य च पुरुषस्य कर्मक्षयो भोगं विनैव न सम्भवतीति, यद्वा प्रारब्धकर्मणां क्षयो भोगमन्तराऽसम्भव इत्यर्थं व्यवस्थापयन्ति।

तदेवं जीवात्मानो यदा सद्गुरूपदेशतः समस्तपदार्थतत्त्वज्ञानं प्राप्य निषिद्धकर्मवर्जं निष्कामभावेन शुभकर्मणामनुष्ठानं विदधते, तदा नवीनसुखदुःखबीजानुत्पत्तेः पूर्वसञ्चितपापपुण्ययोर्मञ्जूषायाश्च तत्त्वज्ञानेन भोगेन वा रिक्तत्त्वाद् जीवस्यादृष्टकारितं मनःसम्बन्धरूपं बन्धनं त्रुट्यति, जीवश्च मुक्तो भवति। मनोऽपि तस्मिन् समये जडतां धारयति। न तस्मिन्नात्मना सह कार्यकरणे काचिच्छक्तिरवशिष्यते। एवमात्मनो मनसश्चपाषाणवज्जडरूपतापत्तिरेव मोक्ष इति नैय्यायिकानामैदम्पर्यम्।